

ADALET TERİMİNİN TEKÂMÜLÜ ve KAZANDIĞI ANLAMLAR

- Evolution of the Term Justice and Its Conceptualisation -

Dr.Fatma GENEL

Abstract *When one takes a look at the holy texts, he can straightforwardly see a kind of semantic evolution of the terms. In the earlier periods of human history these texts addressed people very comprehensively and at length through tangible examples, while later times brief expression of events have been chosen, the examples of which are stories. While the same thematic stories have a long narration in the Old Testament, the new version of these stories are very short and brief in the Holy Qur'an. This is the case in terms of some norms and concepts, as well. In this article we will try to depict how the term justice as a prototype of this sort of evolution changed and evolved.*

Key words: Justice, Muslim theology.

Allah'ın insanlarla ilişki tarihini yazılı olarak takip etmemize imkân veren Kutsal metinlere baktığımızda, bu ilişkiyi resmeden dilin ve insanlar arasındaki ilişkilerin temel sistematüğini oluşturan hitabın ve normların somuttan soyuta doğru gelişip, evrildiğini ve Allah'ın ilk insanlara hitabının daha detaylı ve anlaşılmalı kolaylaştıracak tekrarlara sahipken, bu özelliğın Yeni Ahit'te ve Kur'an'da terk edildiğini görürüz.

Her topluluğun karakterine uygun düzenlemelerle tarihin gelişimini sağlandığı görülmektedir. Kur'an'ın Kerim'de Yahudiler'in, ilahî irşad ve hidâyetin bütününe değil, "Kitab'ın ancak bir kısmı"na¹ sahip olduklarının ifade edilmesi her yeni vahyin (*Kitâbın*) önceki vahiyleri tamamladığının ve onlardan daha kâmil olduğunun açık bir kanıtıdır. Bu durum, kutsal kitapların *adalet* kavramına getirdiği farklı bakış açılarında açıkça görülmektedir. Farklı tarih süreçlerine eşlik eden, farklı insan tabiatlarının paralelinde, vahiy süreçlerinde temel ahlakî kavramlarda özellikle de *adalet* anlayışında önemli kırılmaların meydana geldiği görülmektedir.

İnsanlık tarihinin başında yer alan insan prototipiyle sonraki devirlerde yaşayan insan prototipi arasındaki fark, insan ilişkilerini kuran ve tanımlayan kavramların var olup olmaması hem de insanların bu kavramlara yükledikleri anlamda yatmaktadır. İnsan ilişkilerinin sade olduğu bir dönemde, şuan yaşayan insanın, karmaşık ilişkilerini anlatmak için kullandığı terim ve kavramlara yer

¹ Âl-i İmrân,3/23; Nisâ, 4/44, 51.

olmadığını söylemek mümkündür. Daha önemlisi, bazı soyut kavramlara yüklenen anlamlar değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin, insandan bağımsız olarak bir *adalet* kavramının var olması ve bu kavramın içeriğinin 10.000 yıl önce doldurulmasıyla, günümüzde bu kavrama yüklenen anlamlar aynı olduğu söylenemez. Bütün kutsal kitaplar incelendiğinde, insanlık tarihi boyunca adaletin size yapılanın aynıyla karşılık verme olarak algılandığı *kriminal adaletten*, size yapılan kötülüğü bağışlamanızın adaletin en üst formu olarak tanımlandığı bir *etik adalet* anlayışına doğru bir değişim ve gelişim söz konusudur.²

1) Eski Ahit Ve Yeni Ahitte Adalet Kavramı

Davranışlara yön veren genel ahlakî ilkelerin ve ‘*adalet ahlakı*’nın varolabileceğine dair bir düşünceden önce insanlar ‘kendisine yapılanı aynıyla karşılık verme’, mantığına sahiptiler. Hz. Musa, önceki peygamberler gibi *adalet* prensibinin önemi üzerinde durmaktadır: “*Hükümde haksızlık etmeyeceksiniz; fakirin hatırını saymayacaksınız ve kudretlinin hatırına itibar etmeyeceksiniz ve komşuna **adaletle** hükmedeksiniz!*”³ Fakat insanlar arasındaki ilişkilerin normlara oturmadığı bu dönemde, bireysel misilleme söz konusu idi ve *adaletin*, kendisine yapılanın aynıının karşısındaki kişiye uygulanmasıyla sağlanması söz konusuydu. Bu anlayışın hâkim olduğu aşamada idareci yönetme hakkını, düşmanlarına karşı kudretini gösterme ve intikam almakla ispat etmeye çalışır; ceza tehdidi ve mükâfat vaadiyle yönetirdi. Merhamet, yahut cezalandırmama, bir ahlakî davranış ve erdem değil, zayıflık belirtisi olarak algılanırdı:

“*Gazabımı onların üzerine göndereceğim ve böylece benim Tanrı olduğumu bilecekler...*”⁴

“*Merhamet gösterme: cana can, dişe diş, ele el, ayağa ayak.*”⁵

Davud (a.s.) da adaleti sevmek, zulme karşı da nefret etmek gerektiğini belirtmiştir.⁶ Daha sonra da Hz. Süleyman (a.s.) da adaletin önemini belirterek adaletin sosyal boyutuna vurgu yapmış ve böylelikle de adaletin kapsamını daha da genişletmiştir.

“*Ağzımı dilsiz için, bütün kimsesizlerin davası için aç. Ağzımı aç, doğrulukla hükmet ve hakirle fakirin davasını gör.*”⁷

² Düzgün, Şaban Ali, *Allah Tabiat ve Tarih*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005, 216-217.

³ Levililer 19/15.

⁴ Hezekiel 6/12, 13.

⁵ Tensiye 19/21.

⁶ Mezmurlar 44-45/8.

⁷ Meseller 31/8.

İsrailoğulları'nın Tanrı'nın merhametini zafiyet göstergesi olarak algılamalarına ve bu bağlamda ortaya çıkan problemlere *Kitab-ı Mukaddes*'te epeyce vurgu vardır. İlişkilerin kanun ve kuralların ötesine taşınıp, genel ahlakî ilkelere doğru etik bir anlayışın geliştirilmeye çalışıldığı görülür. Tanrı'nın sadece, iddia ettikleri gibi İsrailoğulları'nın Tanrısı değil de bütün insanların Tanrısı olduğu anlayışının yerleştirilmeye çalışıldığı ileri bir aşamada ise Tanrı'nın merhametinin İsrailoğulları tarafından sorgulandığı görülür: "*Adalet Tanrısı nerede?*" "*Tanrıya ibadet etmek boşuna...*"⁸ Yeremya peygamber bile Tanrıyı protesto etmişti: "*Adaletin konusunda seninle konuşmak istiyorum. Neden kötü insanlar müreffeh olurlar?*"⁹ Tanrı'nın cevabı manidardır: "*Yeremya bu senin anlayamayacağın kadar ileri bir aşamadır.*"¹⁰

Tanrı'nın İsrail'e verdiği on emir İsrailoğulları'ndaki bu somut zihin ve somuta olan eğilimin bir göstergesidir. On emirde kıskanç, kızgın, ceza tehdidinde bulunan bir idareci izlenimi vardır. Tanrı, atalarının yaptıklarından dolayı çocuklarını suçlayan bir yönetici gibi sunulur. Bu durum, o dönemin davranış standartları (uyulması gereken ahlakî kuralların belirlenmediği bir dönem için) pek de problem yaratmaz.¹¹ Sebep-sonuç zincirine alışık olan günümüz insanı için bu durum sorun yaratır, ama böyle bir kavrama sahip olmayanlar için bunun sorun yaratmadığı görülüyor.

Çocuklarının günahlarından dolayı babalarını cezalandırma, İsrail döneminde çok sık olarak görülen bir olgu olarak sunulmaktadır. Fakir, hasta, düşkün vs. bir insan görüldüğünde, kim günah işledi?, bu adam mı ana-babası mı? diye sorulurdu. İsa fakirlere, mazlumlara vs. iyi davrandığı zaman, itiraz görüyordu; zira İsraililer bunların günahlarından dolayı bu duruma düştüklerine inanıyorlardı. Zengin olanların, Allah indinde de iyi oldukları kanaati vardı. Daha sonraki aşamada bu inanç düzeltildi ve "*Çocuklarından dolayı babalar, babalarından dolayı da çocuklar artık öldürülmeyecekler; kendi günahından dolayı ancak kişinin kendisi ölümle cezalandırılacaktır*" ilkesi yerleştirildi. Ancak bunu İsrailoğullarına anlatmak için epeyce dil döküldüğü görülür.¹²

Bu evre, insanların ilkelere genel uygulamalar çıkaramadıkları bir evredir. Kurallar çok somut olarak algılandıkları için, detaylı bir şekilde açıklanmaları gerekmiştir. Bunun bir örneği on emrin ikinci, dördüncü ve özellikle de onuncu maddelerinde görülebilir. Tanrı İsraililere komşularının evine göz dikmemelerini söyledikten sonra, komşusunun sahip olduğu diğer unsurlara da ayrı ayrı dikkat

⁸ Malaki 2/17, 3/14, 15.

⁹ Yeremya 12/1.

¹⁰ Yeremya 12/5.

¹¹ Çıkış 20/5.

¹² Hezekiel bölüm 18 ve Yeremya 31/29-30.

çekmek durumunda kalmıştır: “*komşunun eşiğine, uşağına*” eklemeleri de yapılmıştır. Emir burada durmuş olsaydı, komşusunun diğer malları dahil edilmediği için onlara göz dikilebileceği sonucu çıkarılabilirdi. Bunun için de emrin devamında, “*komşunun öküzüne, eşiğine*” ilavesi yapılmıştır. Bunların dışındakilere yan gözle bakmanın serbest bırakıldığı anlaşılabilir diye, takiben “*komşuya ait olan hiçbir şeye göz dikmeyeceksin*” emri genelleme olarak verilmek durumunda kalmıştır.

Uyulacak toplu kuralların söz konusu olduğu bir sonraki aşamada, kişiler arası uygunluk ilkesinin hâkim olduğunu görürüz: Bu aşamada doğru, içinde yaşanan toplumun ve insanların beklentilerine ve uygunlukla belirlenir. Bireysel eylemler, başkalarının onayını almak için yapılır. İyi davranış, başkalarını memnun eden, grup tatminine yönelik davranış olarak görülür. “*Herkes öyle yapmaktadır.*” Bu davranış tekdüzeliği saygınlığı ve iyi olarak adlandırılmayı getirmektedir. Günah, toplumun beklentilerinin tersine hareket etmektir. Bu aşamada misilleme bireysel değil kolektiftir¹³.

İnsanların kendi geleneksel ahlak anlayışları içinde fakirleri aldatarak, güçsüzleri istismar ederek rahat bir yaşam sürdürdüklerini ve bunu çok normal bir durum olarak algıladıklarını görüyoruz. Zira bunu herkes yapıyordu ve herkesin yaptığı şey, genel kabul gören gelenekselleşmiş bir ahlak yasasına dönüşmüştü. Bu aşamada, insanların, Tanrı tarafından istenmediği halde birçok ibadet ve tören icat ettiklerine ve bunlarla kanuna ne kadar bağlı olduklarını göstermek istediklerine şahit oluruz. Peygamber Amos aracılığıyla Tanrı onlara şöyle seslenir:

“*Sizin dini festivallerinizden nefret ediyorum. Bu toplanmalarınıza tahammül edemiyorum... bırakın **adalet** bir ırmak gibi ve fazilet de asla kurumayan bir dere gibi aksın.*”¹⁴

Tanrı onları sadece yazılı olana değil, kanunun kalbine, mantığına yönlendirmek istiyordu. Onlara “*adil davranmanın ve merhameti sevmenin*” kendisine “*binlerce yağ ırmağıyla, binlerce koç sunulmasından daha çok anlamlı olduğunu*” söylüyordu.¹⁵

Bunu takip eden aşamalarda kurallara, kanunlara ve otoriteye saygı kavramı; sosyal ve kurumsal düzen ve toplumdaki diğer insanların haklarına karşı sorumluluk düşüncesi gelişir. *Adalet* bu aşmada da, kriminal ve mahkemede sağlanan *adalet* çerçevesinde tanımlanır. *Adaletsizlik* ise, kanunlara uyanları mükâfatlandırmama, kanunlara uymayanları cezalandırmama olarak anlaşılır. Bu aşamalarda henüz toplum içindeki ilişkileri belirlemenin sadece yasa ve kanunlara değil de, yazılı olmasa bile genel ahlakî ilkelere dayanabileceğine dair düşünce gelişmemiştir.

¹³ Daha geniş bilgi için bkz. Düzgün, *Allah Tabiat ve Tarih*, 236 vd.

¹⁴ Amos 5/21, 24.

¹⁵ Mika 6/6-8.

Böyle bir anlayışın geliştiği bir sonraki ilişkiler ahlakında, sergilenen eylemin mevcut uygulamalara ve kanunlara uyup uymadığına değil, bazı temel evrensel, soyut ahlakı ilkelere uygun olup olmadığına bakılarak değerlendirilir. Bu aşamada bireyler, toplumdan önce gelen ve toplum tarafından korunması gereken haklara sahiptirler.

Allah 1. evredeki kana dayalı öç almaları yumuşatmak ve *adalet* kavramının anlaşılmasında değişiklik yaratmak ve bir üst aşamaya geçilmesini sağlamak için hazırlık yapmış ve İsrailoğulları'na, kazara birisini öldüren kişinin kaçıp sığınacağı "*sığınma şehirleri*" yapmalarını emretmiştir.¹⁶ İnsanların bir eylemde bulunurken, bir '*niyet*' yahut '*kasıt*' taşıyıp taşımadıkları, ilk kez bu aşamada dikkate alınmaktadır. Bu sığınma şehirlerinin oluşturulması yönündeki emirden önce, insanlar ister kasten isterse kazaen bir günah veya suç işlediklerinde hemen cezalandırma yoluna gidilirdi. *Adalet* anlayışının biraz daha geliştiği bu aşamada, artık '*niyet*' unsuru ciddi anlamda *adalet* kavramının yanına eklenmiş görünmektedir. Düşmana merhamet gösterme, öldürmüş bile olsa bağışlamanın imkânından bahsetmek için insanın ve insan ilişkilerini tanımlayan kavramların daha fazla gelişme göstermesi gerekmektedir. Bunun örneklerini görmek için Yeni Ahit ve Kur'an'ın cezalandırma felsefesine bakmak yeterlidir.

Hız. İsa'nın gelişiyle birlikte İsrailoğulları'ndaki somut zihin ve somuta olan eğilimin soyuta doğru gelişme gösterdiği ve hükümlerin Tevrat'taki kadar detaylı açıklanmadığı görülür. Bu aşamada insanların, yavaş yavaş 'kendisine yapılanı aynısıyla karşılık verme', psikolojisinden uzaklaştırılmaya çalışıldığı bu bağlamda da davranışlara yön veren genel ahlakı ilkelerin ve *adalet ahlakının* temellerinin belirgin şekilde atıldığı görülür. Bu dönemde, *adaletin* kendisine yapılanı aynısının karşısındaki kişiye uygulanmasıyla sağlanması (bireysel misilleme) yerine, *adalet* kavramının anlaşılmasında merhamet, yahut cezalandırmama, bir ahlakı davranış ve erdem olarak *adaletin* ön plana çıkarılması söz konusudur. Böylelikle de *adalet* kavramının anlaşılmasında yeni bir boyuta geçilmiştir.

"*Sen komşunu sevecek*" ve *düşmandan nefret edeceksin denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim: Düşmanlarınızı sevin ve size eza edenler için dua edin...*"¹⁷

"*Siz insanların suçlarını bağışlamazsanız, Rabbiniz de sizin suçlarınızı bağışlamaz.*"¹⁸

"*şimdi size insanların her ne yapmalarını istiyorsanız; siz de onlara öyle yapın; çünkü şeriat budur, peygamberler de.*"¹⁹

¹⁶ Tesniye 19/6.

¹⁷ Matta 5/43-48; Matta 6/15; Matta 7/12

2) Kur'ân'da Adalet Kavramı

Kur'ân, insan ilişkilerini konu alan (ki büyük bir bölümü *meseller*²⁰ üzerinden anlatılır) adalet, hakkaniyet, ihsan, şefkat, hoşgörü, affedicilik ve ahlakî bozuluşa karşı korunma (*adl, kıst, iman, takvâ* vb.) hususunda bildirimlerle dolu, baştan sona ahlakî uyarılar manzumesi olan kutsal bir kitaptır. Bu uyarıların somut kurallar olmaktan ziyade genel yönelimler ya da prensipler olduğu aşikârdır. Ancak bunlar soyut ahlakî kaziyeler de değildir; onlar yönlendirici bir güce, harekete geçirici bir etkiye sahiptir; soyut önermeler bunlara sahip olamaz.²¹

Allah ile insan arasındaki ilişkinin *hak ve adalet* üzerine kurulmasına dayanan ilahî mesajlar, bu hak ve adaleti insanlar arasında hayatları boyunca tatbik ve ikame edilmesi için de temel esaslar belirlenmiştir. Kur'ân'ı Kerim insanların hayatlarını ve yaşama tarzlarını ele alarak onları tanzim etmiş ve adaleti hakkıyla gerçekleştirecek esasları ortaya koymuştur. Kutsal kitaplarda önemle üzerinde durulan adalet kavramının Kur'ân'da daha kapsamlı ve sistematik şekilde ele alınarak ortaya konulduğu görülür.

Kur'ân-ı Kerim, kendinden önceki dini geleneklerden farklı olarak *adalet* terimini tek başına değil, başka terimlerle birlikte ele almakta ve yeniden kavramsallaştırmaktadır. Bu terimlerin kullanımından öyle anlaşılmaktadır ki; Kur'ân bu terimleri soyut birer terim olarak tanımlamaktan ziyade, bunları geniş anlamıyla varlıklar arasındaki ilişkilerde daha dar anlamda da insanlar arasındaki ilişkilerde görünür kılmak istemektedir. Örneğin, *adalet* ve karşıtı olarak *zulmün* ne anlama geldiğinden daha ziyade hangi davranışın *adaleti* hangisinin *zulmü* temsil ettiğini tanımlamaktadır. 'Yönetimde yahut hükümde *adalet*' (Nisa, 4/58); 'yaşam tarzını *adalet üzere kurmak*' (Nahl, 16/76); 'bütün kınamalara rağmen *adaletten ayrılmama iradesini gösterme*' (Mâide, 5/8) gibi adaletin pratik uygulamaları bu kullanımının bariz örnekleridir.

Adaletin, yaratılışa uygun hareket etme (*fitrat*) anlamında daha kapsamlı bir değer olarak ele alınması gerekirken, anlam aralığının olabildiğince daraltılması, bu kavramın Kur'ân'daki kapsamlı içeriğinin üzerinde yeterince durulmamasına neden olmuştur. Kur'ân-ı Kerim'de *adaletin* birçok farklı anlamda ve de pek çok kavramla birlikte kullanıldığı; aynı zamanda İslam'la birlikte *adaletin* kazandırılacağı geniş anlama paralel olarak, farklı terimlerle ilintili olarak anılmaya başlandığı görülür.

²⁰ Kur'ân bu anlatımları *mesel* yahut *mesülât* terimleri üzerinden vermektedir. Bu iki terimle olayların tekrar edebilirliğini bir yasa olarak insanların dikkatini sunmaktadır.

²¹ Rahman, Fazlur, *İslâmî Yenilenme* (Makaleler I), çev. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay., 2000, 129-130.

Adaletin karşıtları ve paralelleriyle birlikte kullanılması Kur'ân-ı Kerim'in bu terimlerin aktif olarak tezahür edeceği kategoriler yaratma amacını güttüğünü gösterir. Bu kategoriler *ontolojik, politik, etik, iktisadî, ahlakî* ve benzerleri olarak karşımıza çıkar. Kur'ân, *adalet* kavramını aynı bağlam içinde farklı terimlerle bağlantılı olarak kullanarak, *adaletin* bu şekilde kategorileşmesine zemin hazırlamıştır.

Kur'ân bizatihi cezalandırıcı, azap verici, intikamcı bir "yasal düzenlemeler kitabı" değildir. Elbette o suçun cezasız kalmasını savunmaz. Ancak katlin bile Kur'ân'da affından bahsedilmesine bakılırsa onun 'ıslah edici' olduğu bir kez daha açığa çıkar.²² Buna bağlı olarak da Kur'ân'ın yerleştirmek istediği bilinç hali, "cezalandırmaya yol açacak davranışlara karşı kendini korumaya almak" hali yani "keskin bir sorumluluk bilinci (*takva*)"dir. Bu bilinç hali (*takva*) "toplumsal ve bireysel hayatın bir araya gelişi" ve "insanın iyi ile kötüyü, adalet ile adaletsizliği birbirinden ayırmasını sağlayan içsel bir ışıktır."²³

Kur'ân'ın ıslah edici ilkeleri göz önüne alındığında, adaletin size yapılanı aynıyla karşılık verme olarak algılandığı *kriminal adaletten*, size yapılan kötülüğu bağışlamanızın adaletin en üst formu olarak tanımlandığı bir *etik adalet* anlayışına doğru bir değişim ve gelişimin söz konusu olduğu görölmektedir. Kur'ân'ın cezaî adaletten etik adalete doğru bu geçişini gösteren en çarpıcı örnek, katlin Kur'ân'da affedilmesinden bahsedilmesidir:

"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (tarafklar) hakkaniyete uymalı ve (öldürülen) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir. Bu söylenenler, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Her kim bundan sonra haddi aşarsa muhakkak onun için elem verici bir azap vardır."²⁴

Ayrıca, "Bu sebeple İsrailoğullarına, "kim ki haksız yere veya bir savaş durumu olmaksızın bir insan öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olacağını ve her kim bir insanı kurtarırsa bütün insanları kurtarmış gibi olacağını" bildirdik..."²⁵ âyeti de 'katl'i kişisel bir suç olarak gören 'kısas' ilkesinin önüne koyar ve insanlığa karşı işlenen bir suç haline getirmesi de 'etik adalet'e doğru geçişin başka bir göstergesidir.

Kur'ân toplum genelinde *cezaî adaletten etik adalete* geçişini hedefler. Bu gelişimi sürecini sağlayabilmek için de, tek tek her bireyin insanın ahlakî açıdan en

²² Rahman, Fazlur, *Allah'ın Elçisi, Makaleler I*, çev. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yayınları, 1997, 134.

²³ Çiftçi, *Fazlur Rahman ile İslâm'ı Yeniden Düşünmek*, Kitabiyât Yayınları, 231.

²⁴ Bakara, 2/178.

²⁵ Mâide, 5/3.

mükemmel düzeye (*ahsen-i takvim*) ulaşması gerekmektedir. Kişinin bu yetkinliğe ulaşabilmesi için de Kur'ân *adalet* terimiyle *takva* ve *ihsan* terimlerini bir arada kullanmaya özen gösterir. Doğru ve yanlış birbirinden ayırabilen keskin bir idrake sahip olma (Bu zihin hali, *takva*; “kendini helakten koruma”, diye adlandırılır); ahlakî açıdan da en iyiyi yapmaya çalışması (*ihsan*) adaletin ahlakî değer olarak anlam alanını oldukça genişleten terimlerdir. Çünkü insandaki en büyük sorun, küçüklüğü ve dar görüşlülüğü yüzünden, hüsnü kuruntularını nesnel hakikat yerine koyması ve yine kendisinin kısa vadeli hedeflerini gerçek ahlakî iyilikle bir tutmasıdır. Onu amellerini/davranışlarını doğru bir şekilde değerlendirmekten alıkoyan işte bu kendini aldatma eğilimidir.²⁶

SONUÇ

Zulmün karşıtı olarak varoluş amacına uygun davranmayı ifade eden adalet, Allah'ın tarih boyunca gönderdiği vahyin özü, değişmez dinin en başta gelen iki esasından biridir. Tevhid, imanla ilgili evrensel ilkeyken, adalet imanla birlikte davranış ve ahlaka ilişkin bir prensip, sosyal hayatla ilgili düzenlemeler getiren, hükümlere dinamizm veren en yüce gayedir. Adalet teriminin günümüzde de, sosyal hayattaki bu aktif ve yapıcı yapısını yeniden kazanabilmesi için, vahiy süreci içerisindeki kavramsal gelişimini yeniden değerlendirmek yerinde olacaktır. Ayrıca hem Allah'ın kendi dışındaki varlıklarla ilişkisini hem de insanın Allah'la, âlemle ve diğer insanlarla ilişkisinin daha doğru izah edilebilmesi için de adalet teriminin oldukça geniş olan anlam alanının araştırılması gerekmektedir.

²⁶ Kehf, 18/103-104.